

Ola Winberg
Forskarstuderande
Historiska institutionen
Uppsala Universitet
ola.winberg@hist.uu.se

Paper till konferensen Pedagogikhistorisk forskning –
Perspektiv, metoder, förhållningssätt

Session 6: Eliternas utbildningsstrategier, fredagen den 26 september

Adlig utbildningsstrategi

1600-talets utländska resor och begreppet kunskap

Elitutbildning som strategi

Syftet med denna text är att beskriva hur en samhällselit använde utbildning för att befästa sin samhällsställning. Arenan är Sverige och tiden är 1500- och 1600-tal. Den svenska adeln hade då en särställning i förhållande till andra grupper. Med sina jordegendomar var den ekonomiskt oberoende, dess medlemmar ingick i det råd som skulle styra landet tillsammans med regenten och den hade ett levnadsmönster som skiljde den från andra samhällsgrupper. Men adelns samhällsställning var inte given för all framtid. Med etableringen av den tidigmoderna staten under 1500- och 1600-talen förändrades förutsättningarna. För att befästa sin position använde adeln bland annat en utbildningsstrategi som försvarade konkurrens från andra grupper. Teoretisk byggde strategin på idén att endast adeln hade förmåga att tillägna sig kunskap, så som adeln formulerade den. Praktisk genomfördes den bland annat som en kostsam resa på den europeiska kontinenten.

Den tidigmoderna staten och behovet av utbildning

Under 1500-talet etablerades den tidigmoderna staten i Europa. Den skiljde sig från de medeltida staterna avseende maktutövning, administration och kontroll över samhället i form av skatteuttag, utskrivning av soldater och enhetligt rättsväsende. För att lösa de nya uppgifterna förbättrade staten

sin organisation och administration.¹ En följd var att statstjänarna ställdes inför allt mer komplicerade uppgifter, vilket i sin tur medförde ökade krav på deras förmåga och duglighet. De måste kunna skriva, räkna, tala retoriskt och ha organisationsförmåga i långt större omfattning än tidigare. Kontakterna mellan staterna ökade dessutom och därmed behovet av folk för diplomatiska uppdrag, kompetenta nog att föra förhandlingar, tala moderna språk och författa juridiskt korrekta dokument.²

De tidigmoderna statsledarnas problem var att hitta personer med sådana kvalifikationer – om det fanns några överhuvudtaget. Normalt sett skulle posterna i den högre statsförvaltningen besättas av adeln. Så hade det varit under medeltiden. Mot belöningar i jord, privilegier och titlar hade adeln tagit upp skatt, rustat krigsfolk och odlat den riddarkultur som omgav de kungliga hoven. Endast undantagsvis hade adelsmän skaffat sig högre utbildning och då för att bli biskopar och via kyrkan få politiskt inflytande.³ Många bland adeln uttryckte till och med en djupt känd motvilja till utbildning, som inte ansågs ingå i ståndets uppgifter. En engelsk adelsman sa att ”jag svär vid Gud att jag hellre låter hänga min son än att låta honom studera. Ty det tillkommer adelns söner att vackert blåsa i horn, jaga skickligt och elegant och föda upp och träna hökar. Bokstudier, däremot, ska överlätas på bondsöner”.⁴

Om adeln inte kunde eller ville, var de tidigmoderna statsföreträdarna tvungna att söka dugligt folk på annat håll. En lösning i flera länder, däribland Sverige, var att använda högt utbildade ofrälse (ickeadliga) personer på viktiga poster i statsförvaltningen. Det var inte oproblemiskt. I kraft av sin samhällsställning hade adeln en erkänd plats i den politiska eliten och Europas regenter var dessutom kulturellt beroende av adeln. De ofrälse statstjänarna kunde visserligen spelas ut mot adeln, men i själva verket var den utbildade adelsmannen den ideala statstjänaren. Det berodde på att adeln hade rätt kulturell bakgrund. De kungliga hoven utgjorde Europas politiska centra och dominerades av riddarkulturen, som bars upp av adelskretsarna runt om i Europa. Att helt göra sig av med adeln gick alltså inte utan att samtidigt göra stora kulturella och därmed politiska förluster.⁵

¹ Den tidigmoderna staten och dess etablering har varit föremål för omfattande forskning, se t ex Tilly 1992, Reinhard, Wolfgang (ed.), *Power Elites and State Building*, Oxford, 1996, Glete, Jan, *War and the States in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London, 2002.

² Niléhn, Lars, *Peregrinatio academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*, Lund, 1983, s. 78 f.

³ Redan på 1200-talet hade ”svenskar” byggt ett hus i Paris avsett för studenterna på kollegierna vid Sorbonne. Den högre utbildningen öppnade för en kyrklig bana och eftertraktades även av adel med siktet inställt på en biskopsstol med möjlighet till politiskt inflytande. Gustav Vasas brytning med kyrkan (kring 1520) omöjliggjorde en sådan karriär och teologisk utbildning blev ointressant för adeln. Brandell, Georg, *Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia. Band I-II*, Stockholm 1931, band I, s. 183. Niléhn (1983).

⁴ Richard Pace i *De Fructu*, Basel, 1571. Citerat ur Stone, Lawrence, *The Crisis of the Aristocracy*, Oxford, 1965, s. 674. Se även MacHardy, Karin J., ”Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579-1620” i *Past and Present*, no. 163, 1999, s. 36.

⁵ Adeln relation till de nya staterna har varit föremål för omfattande forskning. Otto Brunners *Adeliges Landleben und Europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmbards von Hoberg 1612-1688*, Salzburg, 1949, är älderstigen men ger en detaljerad redogörelse för hur adelsidealet förändrades i förhållande till den tidigmoderna statens

Statsföreträdarna sökte därför flera lösningar på problemet. Ett sätt var att reformera universiteten för att skapa en civil ämbetsmannautbildning anpassad för adelns behov. Ett annat var att uppmantra adeln att skaffa sig relevant utbildning. För svensk del innebar detta, till exempel, att adelsungdomar fick undantag från vapentjänst om de for utomlands för att studera.⁶ Vidare rustades Uppsala universitet upp på 1620-talet och fick direktiv om att inrikta undervisningen på praktiska behov för de studenter som siktade på en plats i den statliga förvaltningen.⁷

Adelns utbildningsstrategi

Liksom staten inte kunde avvara adeln, kunde adeln i längden inte vägra inför den nya statens krav utan att riskera att ståndets politiska inflytande och samhällsposition gick förlorad. För att anpassa sig till de nya förutsättningarna började adeln bejaka utbildning. Plötsligt förklarar företrädare för adeln över hela Europa, att utbildning i själva verket var en adlig dygd och att adeln dessutom av naturen hade fallenhet för studier.

På 1500-talet mejslade adeln fram en nytt adelsideal, där den tidigare så föraktade högre utbildningen hade en framträdande roll. Den svenske riksdrotsen Per Brahe d ä (1520-1590) skrev på 1580-talet att en adelsman skulle vara sinnrik, driftig, värtalig, väl lärd och undervisad. För att bli det måste han studera och ägna sig åt riddarövningar (fäktning, ridning, dans och musik). Adelsynglingen skulle avsluta utbildningen med en utlandsresa, ägnad att ge breda kunskaper i geografi, politiska och sociala förhållanden samt krigsväsende. Det uttalade syftet var att bli *aulicus* – en hovman som kunde vinna inträde i det kungliga rådet.⁸ Förutom att förbereda adeln för statstjänst kan ytterligare ett syfte läsas mellan raderna hos Brahe. Adeln måste göra utbildning till ett vapen i det egna ståndets tjänst. Därför hade utbildningsprogrammet också ett särskilt innehåll. Det förutsatte en adlig kulturell bakgrund, men också stora ekonomiska tillgångar vilket skulle fungera som en effektiv spärr mot personer från andra sociala grupper.

Adelns vilja att hålla andra sociala grupper på armlängds avstånd återkommer i andra dokument. Ett krav från adelns sida var att få tillgång till en egen utbildningsanstalt. Man gjorde flera försök att starta en sådan, men alla misslyckades. Ett försök var *Collegium Illustré* som var i drift i Stockholm några år på 1620-talet. Per Brahe menade att adelsmän inte skulle utbildas vid vanliga skolor eftersom de skulle tjäna vid hoven och därför behövde särskild utbildning. Denna tanke återkommer i

etablering. Jonathan Dewald ger i *The European Nobility 1400-1800*, Cambridge, 1996, en översikt över forskningsläget s. xiii-xvii.

⁶ Karl IX:s försäkring 1594. Stiernman, Anders Anton, *Alla Riksdagars och Möters beslut samt Arfföreningar, Regementsformer Försäkeringar och Bevillingar, Stockholm, 1728-1733*, del 1, s. 396.

⁷ Det visade sig svårt att bryta den teologiska prägeln på undervisningen, men staten gjorde vad den kunde. Axel Oxenstierna och Johan Skytte kontrollerade regelbundet att undervisningen inriktades på praktiska färdigheter. År 1637 kritiserade Oxenstierna undervisningen i matematik, som han menade var alltför teoretisk. Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala universitets arkiv, U46:d, "Protokoll vid Skyttes besök 1637 21/4".

⁸ Brahe, Per *Oeconomia*, utgiven och kommenterad av John Granlund och Gösta Holm, Stockholm, 1971, s.8-48, särsk. s. 15, 22-27, 32.

anvisningarna för kollegiet i Stockholm, författade av den ofrälse Johannes Matthiae (1592-1670). Matthiae hänvisade till den av gud givna, naturliga ordningen i samhället. Adeln utgjorde samhällskroppens huvud och hade uppgift att styra över bondemenigheten. I en utbildningssituation borde adeln och ofrälse därför skiljas åt med hänsyn till olikheten i framtida samhällsuppgifter. Adelspojkar skulle inte lägga alltför mycket tid på studier i grammatik och filosofi. Det fanns inget behov av att vara för lärd. Bara ”skolaster” studerade för studerandets egen skull. För adeln var en utbildning som förberedde den för det offentliga livet viktigare. Adelspojkar skulle kunna uppföra sig, rida, fäkta och dansa men skulle också studera utländska seder och språk. Den fysiska fulländningen skulle komma väl till pass i krig och utmärka en man i fredstid, menade Matthiae.⁹

I ett tal hållet i Uppsala år 1636 ”Om adelskapets sanna förhållanden och främsta tecken” visade den svensk-baltiske adelsmannen Johannes Delwich att en ny syn på utbildning och adelskap hade slagit igenom. Även Delwich hänvisade till den gudomliga samhällsordningen och pekade på att naturen hade gett adeln en särskild uppgift. Det är dygden som är adelns främsta kännetecken, menade han, men tillbakavisade den medeltida föreställningen om att dygden härstammade från börd. Dygd var något man förtjänar, vilket främst krävde hårda studier i politik, vältalighet, juridik och krigskonst. Det enda legitima målet med sådana övningar var att tjäna staten.¹⁰

Brahe, Matthiae och Dellwich är några av många exempel på hur adeln under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet formulerade en strategi för adlig utbildning. De utgick från uppfattningen att adeln, enligt den gudomliga samhällsordningen, hade uppgiften att med regenten styra landet och befolkningen. Argumentet gällde även på medeltiden, men det kompletterades nu med ståndpunkten att adeln hade en naturlig fallenhet för studier. Med stöd av detta påstående hävdades rätten till särskild adlig utbildning och en spärr för övriga sociala grupper tillgång till samma utbildning.

I verkligheten var situationen mer komplicerad än vad adeln och dess företrädare ville kännas vid. Adelsståndet kunde vid 1600-talets början inte på långt när fylla civila och militära vakanser i statsorganisationen. Dessutom gick det i praktiken inte att spärra tillträdet till högre utbildning, som stod öppen för alla som hade möjlighet. Staten uppmuntrade också fattiga begåvningar med stipendier. Följden blev att välutbildade, ofrälse personer kunde göra karriär inom staten, som belönade dem med adelskap för visad tjänst. Med nyadlade släkter förändrades adeln och dess sociala sammansättning, vilket inte hindrade nyadlade att ta till sig adelns ideal och föra vidare uppfattningen om behovet av särskild utbildning.¹¹

⁹ Matthiae, Johannes, *Ratio studiorum*, Stockholm, 1636, fol. A2v-A4v.

¹⁰ Delwich, Johannes, *Oratio de vera nobilitatis nota et optimo ornamento*, Uppsala, 1636, fol. A3-B3v.

¹¹ I Magnus Gabriel De la Gardies förlag till inrikespolitiskt program år 1655, genljuder adelns gamla krav. I förlaget ingår en ekonomisk spärr för utbildning, avsedd att gynna adeln. Edlund, Sven, *Magnus Gabriel De la Gardies inrikespolitiska program. Ett bidrag till den ståndspolitiska och pedagogiska debatten under 1600-talet*, Lund, 1954

Den adliga strategin har också tydligt syftat till att göra utbildningen till ett vapen i en social kamp. Genom att både hävda företräde för börd och också utbilda sig, försvårade adeln andra gruppers inträde i samhällseliten. Dellwicks tal år 1636 visar hur en från början bångstyrig godsägaradel blivit ett lojalt statstjänande stånd. Det hade bland annat sin grund i adelns överenskommelse med kungamakten vid Gustav II Adolfs trontillträde 1611/12.¹² Men så hade adelns satsning på utbildning för statstjänst också betalat sig. Det svenska frälset belönades rikligt för sina insatser i den civila och statliga förvaltningen och kontrollerade kring år 1655 60 procent av all jord i landet.

Utlandsresan som pedagogisk metod

Adelns värtaliga utbildningsstrategi var inte bara fagra ord. Både staten och adeln hade ett faktiskt behov av personer som var utbildade, inte bara akademiskt, utan även kulturellt i internationella seder, bruk och umgängesformer. Särskilt under 1600-talets första hälft bedrev staten ett aktivt kulturarbete. Syftet var att Sverige skulle kunna jämföra sig med länderna ute i Europa. Landets kultur skulle återspegla dess politiska ställning. Adeln fick en betydelsefull uppgift i detta arbete. Staten uppmuntrade den att hämta in kulturmönster från kontinenten, men den skulle själv stå för kostnaderna.¹³

Adeln löste denna uppgift bland annat genom att skicka sina söner på långa utbildningsresor (pereginationer) till kontinenten. På dessa resor fick adelspojkar ett slags kosmopolitisk gentlemanutbildning, som också befäste ståndets kulturella särprägel. En undersökning av 3 500 besök vid tyska och holländska universitet under 1600-talet, visar att 25 procent av studenterna var adelsmän.¹⁴ Det är en hög siffra med tanke på att adeln endast utgjorde 1,5 procent av befolkningen, men visar samtidigt att inte heller denna utbildning kunde förbehållas adeln, även om vissa företrädare önskade det.

Från statens sida hade det dock varit kontraproduktivt att endast låta adel studera utomlands, eftersom behovet av kompetent folk var extremt. Dessutom saknade landet, åtminstone i början av 1600-talet, tillräckliga institutioner för högre utbildning. Skillnaden mellan adliga och ickeadliga utbildningsresor var dock stor. Medan mindre bemedlade studenter i första hand reste till Nordtyskland, gjorde adeln långa och kostsamma turer i Europa. Att många adelsmän faktiskt låg en tid vid något universitet får inte skymma det faktum att adeln ansåg det lika viktigt att besöka mondäna centra som Paris, Venedig och Rom för att ta del av det senaste inom Europas kulturella mode.¹⁵

¹² Rosén, Jerker, *Svensk historia 1. Tiden före 1718*, 4:e upplagan, Stockholm, 1983.

¹³ Nilsson, Sven A.. (med bidrag av Margareta Revera), ”Axel Oxenstierna” i *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm, 1994.

¹⁴ Niléhn (1983).

¹⁵ Boëthius, Bertil, ”Anteckningar om Johan Adler-Salvius släktförhållanden och studier” i *Personhistorisk tidskrift*, 1915, s. 209.

En vanlig resrutt gick över Danmark och Tyskland till Holland för ett stopp för juridikstudier i Leiden. Därefter gick resan vidare till Paris, som av många sågs som huvudmålet på resan. Här skulle man lära sig franska, men också att föra sig med elegans i salongerna, uppvakta damer och lära sig dansa och fäkta. En uppfattning var också att Paris med sin universella prägel återspeglade hela den europeiska kulturen. ”Där [i Paris] kan man studera allt som Europa har att erbjuda, och där finner man, tack vare den samling på en miljon invånare som bor i staden, allt som formar själ och kropp” menade en holländsk resenär, som besökte staden på 1650-talet.¹⁶ Resan avslutades ofta med en tur till Italien, för att besöka lämningarna av det romerska riket, och på hemvägen ett stopp i England för att besöka börsen i London och universitetet i Oxford.¹⁷

Akademiska texter om resandets nytta

Den utrikes utbildningsresan diskuterades flitigt under 1600-talet. Staten behövde den, men var rädd att resenärerna skulle komma hem utblottade och ställa till med problem för sin familj. Avskräckande exempel fanns det gott om.¹⁸ Prästerskapet fruktade att folk skulle falla av från den rätta lutherska tron och fastna i papismens nät.¹⁹

I sitt program för adlig uppfostran lanserar Per Brahe utlandsresan som en pedagogisk metod avsedd att ge bestämda resultat. Resan skulle ge resenären en allmän orientering om omvärlden och praktiskt övning i Europas riddarkultur. Brahe byggde på utländska författare och var som resepedagog i gott sällskap. Fenomenet utbildningsresa gav i Europa under 1500- och 1600-talen upphov till en mängd tryckta och otryckta skrifter om hur en nyttig resa egentligen skulle gå till.²⁰

I Sverige är 1600-talets resegenre, på latin kallad *ars apodemica* – konsten att resa, främst representerad av 15 akademiska tal (orationer) och dissertationer, vilka kan ses som inlägg i debatten om resande och som alla är varma försvarare av utbildningsresandet. De söker alla legitima argument för resandet och i de fall skribenten tillhör adeln (sju texter) diskuteras även adelns behov av särskild utbildning. Dessa texter analyseras här för att fastställa 1600-talets kunskapsbegrepp och för att belysa några av argumenten som ansågs legitima utländska utbildningsresor.

¹⁶ Citerat i Doiron, Normand, *L'art de voyager. Le déplacement à l'époque classique*, 1995, s. 13.

¹⁷ Denna resrutt följdes av bl a Märten Törnhielm (undantaget Italien, Uppsala universitetsbibliotek X 361), Sven Ribbing (Uppsala Universitetsbibliotek X 356) och Ture Bielke (Riksarkivet, Bielkesamlingen, friherreliga ätten, brev mellan Ture Bielke och Nils Bielke, 1626-1629, vol E 2056).

¹⁸ Se t ex Magnus Gabriel De la Gardies *Förslag angående Ungdomens af Adell studier och Peregrinationer*, 1663, Årskrift för svensk utbildningshistoria nr. 49, 1936, s. 29-33 .

¹⁹ Göransson, Sven, *De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen*, Uppsala, 1951, passim.

²⁰ Stagl, Justin, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550-1800*, Chur, 1995. Winberg, Ola, ”Märten Törnhielm och den europeiska resan” i *Från Karakorum till Siljan. Reseberättande under sju sekler*, red. Hodacs, Hanna och Karlsson, Åsa, Lund, 2000, s. 98-126.

Prudentia – 1600-talets kunskapsbegrepp

Prudentia och *virtus* är två centrala begrepp i talen och dissertationerna. *Virtus* syftar på de ridderliga kardinaldygderna vishet, mod, självbehärskning och rättfärdighet. *Prudentia* är ett svåröversatt begrepp som ungefär betyder världsklokhets, men som för samtida läsare hade en långt vidare innebörd.²¹ Begreppet kan bara förklaras med en omskrivning. Ordet *prudentia*, i den mening det används av författarna, syftar på teoretiska kunskaper som kunde omsättas i nyttigt handlande och återspeglar i ett ord grundpelaren för den samtida kunskapssynen. Vid en disputation i politik under professor Jonas Magni år 1624 förklarade respondenten att man vinner *prudentia* genom det praktiska handlandet. Han framhöll vidare att det endast var genom egna erfarenheter av viktiga händelser som insikt i begreppet kunde vinnas.²² En vidare betydelse av ordet är politisk rättfärdighet. En aktör som handlade med *prudentia* hade med andra ord rätten på sin sida.²³

Kunde talet eller dissertationen bevisa att resan ledde till *prudentia* (hädanefter: världsklokhets) ansågs det vara ett starkt legitimerande argument, eftersom världsklokhets var den främsta förutsättningen för att kunna göra statstjänst. Bo Rosenstierna frågade retoriskt i sitt tal år 1657: ”vad kan vara mer fruktbart i det offentliga än det (dvs. resan), som tänder gnistan till världsklokhets, som i sig är till gemensam framtida nytta?”²⁴ Men världsklokhets ansågs också intimt förknippad med dygden (*virtus*). En fulländning i dygd var en förutsättning för att tillägna sig världsklokhets. Detta är också en av de mest återkommande punkterna i talen och dissertationerna. Man framhöll att resenären först måste finnas dygdig för att kunna sättas på resande fot, där syftet i första hand skulle vara att tillägna sig världsklokhets, som i sin tur är nyckeln till att göra sig duglig för statstjänst, alla resors yttersta mål och mening.²⁵

Georg Knutsson Sylvius menade år 1630, att den oförberedde, det vill säga den odygdige resenären, kommer hem endast försedd med skryt och fördärliga seder, som hotar hela staten. Den som använde sig av resan på rätt sätt återvänder utrustad med världsklokhets, mänsklighet och kännedom om alla tings förhållanden.²⁶

Teoretiska kunskaper och förmåga att omsätta dem i handling är det samma som världsklokhets, menar tal- och dissertationsförfattarna. Den dubbla innebörden betydde att det krävdes dubbel träning för att bli statsklok. Teorin skulle vinnas genom läsning av böcker och genom studier på universitet, men handlingskraften skulle vinnas genom erfarenheter gjorda under resor. En uppfatt-

²¹ Se Gustafsson, Lars, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidiga stormaktstidens litteratur*, Uppsala, 1956, s. 20-61.

²² Magni, Jonas, *Disputatio secunda politica de vitae civilis rectoribus, prudentia et virtute in communi ex auctore Lipsio*, Uppsala, 1624, fol. E2. Texten utgår från Ciceros definition av begreppet i *De Oratore*. Tack till Nils Ekdal som visade mig stället!

²³ Gustafsson (1956) s. 47.

²⁴ Rosenstierna, Bo, *Oratio de peregrinatione*, Uppsala, 1657, fol. Av.

²⁵ Se t ex Johannes Loccenius förord till Sylvius, Georgius Canuti, *Oratio de profectio ad exoticas regiones*, Uppsala, 1630, fol. A2-A2v.

ning var att ett korrekt handlande i olika situationer krävde ett korrekt uppträdande, vilket har en särskild betydelse för resornas utformning. Ett korrekt och belevat uppträdande kunde förvärras under resor genom att resenären under lång tid vistades bland människor som hade kunskap, grace och handlingskraft.²⁷ Ett sådant ställningstagande tyder på att det huvudsakliga målet för resan var just att lära sig seder och bruk som kunde omsättas i en framtida statstjänst.²⁸ Teologen och utbildningsteoretikern Johannes Matthiae, kan av detta skäl säga att även om utbildningsresan inte leder till framsteg i akademiska studier är den ändå nyttig.²⁹

Den gudomliga världsordningen

Talen och dissertationerna hänvisar ofta till Gud. I praktiken fanns det ingen skarp skiljelinje mellan teologi och politisk praktik under 1600-talet. Om en talare kunde göra troligt att något var naturligt, det vill säga instiftat av Gud, ställdes den som ville kritisera talaren inför en intellektuellt mycket svårlost uppgift. Under första hälften av 1600-talet var den Machiavelliska statsläran satt under hård debatt i landet. Den förkastades och ett huvudargument var att Gud skapat människan som en social varelse, vilket betydde att människor skulle bistå varandra vid trångmål och inte cyniskt tänka på egna ändamål. Detta ansågs vara en absolut sanning eftersom Gud skapat människan som sin avbild.³⁰

En korrekt hållning till den av gud inrättade världsordningen, naturrätten, var således ett argument som inte var möjligt att ifrågasätta. Precis som människan av naturen var en social varelse hade hon också en naturlig lust att röra sig. Lusten att resa fanns inbyggd i människans väsen. Ett sätt att bevisa det var att hänvisa till hur barn betedde sig. Småpojkar som släpps ur sikte springer genast iväg från hemmet för att leka, vilket visar att lusten att röra på sig är naturlig för alla människor, menade Axel Rosenhane år 1658.³¹

Ett annat sätt att argumentera för det naturliga i att resa var att hänvisa till hur Gud hade instiftat världen. Alla nyttiga och nödvändiga ting fanns inte samlade på ett ställe, utan Herren hade spridit sina gåvor, så att de likt glimrande pärlor låg och väntade här och där i världen. Vad kunde då vara mer naturligt för människan än att bege sig ut för att leta rätt på alla pärlor?³² Motsatsen, att likt en mussla gömma sig i hemmet hela livet och inte sätta foten utanför dörren, framställdes som helt onaturligt.³³

²⁶ Sylvius (1630) fol. C4v.

²⁷ Se t ex Matthiae, Johannes, *Oratio, insignes peregrinationis utilitates continens*, Uppsala, 1618, fol. B2v-B3, C4v-D.

²⁸ Vilket Boëthius påpekade redan 1915. Boëthius (1915) s. 209.

²⁹ Matthiae (1618) fol. B3.

³⁰ Gustafsson (1956) s. 45-48.

³¹ Rosenhane, Axel, *Actus publicus in incluta Svecorum academia quae ad Salam est habitus, cum Axelius et Benedictus Rosenhaner L Barones in Ikalaborg iter ad exteros suscepturi musis patriis valedicerunt*, 1658, s. C2.

³² Matthiae (1618) s. C4-D.

³³ Rosenstierna (1657) s. Ev. Matthiae s. C4v-D.

Argument för resandet kunde även hämtas ur uppfattningen om att människan av naturen var en social varelse, som skulle hjälpa andra och dra nytta av ömsesidig hjälp. Det betydde att om någon gjorde en god gärning kunde den komma alla till del. En resenär var därför nyttig för ett lands alla innevånare om denne återvände från resan beredd att ta sig an offentliga tjänster. ”Den sanna resenären [...] är den som är nyttig för fäderneslandet”.³⁴

En utbildning för män

Enligt professorn i historia i Uppsala, Clas Arrhenius Örnhielm, skulle utrikesresan också göra män av unga pojkar. Ett sådant ställningstagande hade bland annat sin grund i resandets praktiska omständigheter, för vilka män ansågs bäst lämpade. Det kännetecknades av farliga sjöresor, långa ritter, tröttsamma färder mellan Europas metropoler och risken att utsättas för rövares överfall. Ytterligare ett argument var mannens och kvinnans olika roller. Det var män och bara män som skulle göra civil och militär statstjänst och det var på dem som investeringar i utbildning skulle göras.

Alltså synes mig följande [personer] vara mest lämpade för peregrinationer [utrikes utbildningsresor]: män i deras bästa ålder, eller ynglingar med frisk och stark fysik, med välskapta fötter, simkunniga och försedda med medel för nödvändiga utgifter. De ska vara utrustade med ett omdöme som sätter dem istånd att iaktta och minnas såväl naturens som människans inrättningar, i första hand lämpade att lära sig språk samt goda utländska seder och bruk. Följaktligen är de olämpliga för utrikes resor, vilka i sin livsföring visat sig falla för frestelser och hänge sig åt tveksamt sällskap.³⁵

I Arrhenius definition av dugliga resenärer fanns inte plats för barn, ungdomar, sjukligt feta, alltför magra, åldringar, dagdrivare, dementa, stupida eller fattiga. Kvinnor fick inte heller resa. Risken var nämligen för stor att bli utsatt för oanständigheter och sexuella lockelser, och därmed risken att vanäras. Dessutom fanns det ingen plats i vare sig kyrkans eller statens förvaltning för dem. Därför behövde de inte den erfarenhet som krävdes av män.³⁶

Orationer skrivna av adelsmän ger också uttryck för en adlig ståndsideologi. Utgångspunkten är att en viss typ av resa, den mest exklusiva, ska förbehållas adelsmän. Argumentationen syftar tydligt till att befästa adelns samhällsroll som statsbärande grupp. Bengt Rosenhane menade att en konstnär måste resa till Nürnberg, en arkitekt till Rom, en handelsman till Amsterdam, Paris och Venedig. Män av nobel natur kunde dock inte låta sig begränsas. De måste se många länder, lära sig olika seder och bruk, iaktta hur stater styrs och studera moderna språk. Detta var adelns arena och på den måste de ha erfarenhet. Den som inte hade rest var därmed inte heller lämplig för statstjänst.³⁷

³⁴ Rosenstierna (1657) s. G2.

³⁵ Arrhenius (1683) fol. B5.

³⁶ Arrhenius (1683) fol. B5-Cv.

³⁷ Rosenhane (1658) fol. Ev.

Nils Stiernflycht menade att alla människor inte har samma livsmål. En persons kommande verksamhet avgjorde om det var nödvändigt att resa eller inte. En filosof, till exempel, behöver inte resa eftersom han kunde lära allt han behövde genom att läsa böcker. På annat sätt förhöll det sig för dem som tänkte tjäna stater och regenter. Sådana personer behövde världsklokhed (*prudentia*), som bara kunde vinnas genom att skaffa politisk erfarenhet. Stiernflycht menade att resan inte så mycket var till för att upptäcka nya saker, som för att bekräfta sådant man läst i böcker.³⁸

Sammanfattning och slutsatser

Under 1500- och 1600-talen formulerade adeln i Europa och Sverige en utbildningsstrategi med två syften. Adeln skulle kvalificeras för statstjänst och samtidigt befästa sin samhällsposition. Grundtanken var att naturen givit adeln rollen att utgöra samhällskroppens huvud. Ett argument var att adeln hade en naturlig fallenhet för studier, överlägsen andra sociala grupper. Utbildningen skulle anpassas för behoven inom statstjänsten. Adelsmannen skulle studera böcker, ägna sig åt fysisk träning, men också åt umgängesformer i syfte att kunna representera sin stat och manifesteras sin sociala och kulturella överlägsenhet.

Det adliga utbildningsidealet fick sitt teoretiska uttryck i *prudentia*, vilket kan sägas sammanfatta 1600-talets syn på kunskap. Begreppet kan endast förklaras med en omskrivning och betydde ungefär förmågan att omsätta teoretisk kunskap och egna erfarenheter i praktiskt handlande. *Prudentia* bestod av de tre oskiljaktiga delarna, dygd, teoretiska kunskaper och uppförande. Dygden motsvarade moraliska värden, som skulle inläras som en del av uppfostran. De teoretiska kunskaperna inhämtades genom studier och uppförandet skulle läras in på särskilda adelsakademier och på utrikes resor.

En sådan definition av kunskapsbegreppet gör det möjligt att praktiskt studera vad adeln faktiskt sysslade med under sina resor och visar att utbildning i t ex dans, musik, teckning och andra kulturella ämnen faktiskt hade reell betydelse för en adelspersons ställning och möjligheter.

³⁸ Stiernflycht, Nils, *Oratio qua peregrinationis usus tam in aula quam republica ostenditur*, Uppsala, 1648, fol. A3.